

# Opposition ved Tine Reehs disputats den 25. maj 2012

*Af Jes Fabricius Møller*

Spørgsmålet om brud eller kontinuitet er et af de helt klassiske i historievitenskaben. Den disputats, som i dag er genstand for forhandlinger, har det “synspunkt, at Hal Kochs arbejde og indsats karakteriseres af kontinuitet, at kontinuiteten er bestemt af hans teologiske udgangspunkt” (s. 15).

Det har hele tiden stået klart, at der går en rød tråd gennem hele Hal Kochs værk. Fra de tidligste arbejder om kristenforfølgelserne i Rom til bogen om ulandshjælp beskæftigede han sig med forholdet mellem humanisme og kristendom, politik og religion, kirke og stat. Det er der ikke noget nyt i, men der har indtil nu manglet en undersøgelse af Hal Koch som teolog.<sup>1</sup> P.G. Lindhardt kommer tættest på, men Lindhardt var lige så upræcis som han var skarp, lige så sløset som han var brilant, så afhandlingen udfylder et tomrum, hvad dette spørgsmål angår. Især prædikenerne understøtter en forestilling om kontinuitet.<sup>2</sup>

Som bog betragtet er den lang. Vi står med en undersøgelse af et udsnit af Hal Kochs liv, 13 år, afhandlet på 722 sider. En fuld biografi af mandens i alt 59 leveår ville i samme målestok fylde mere end 3000 sider. Der er unægtelig tale om vigtige år i hans liv, men den kunne med fordel være redigeret ned uden at pointerne var gået tabt. Når afhandlingen lejlighedsvis taber retningssansen, hænger det antagelig sammen med, at den nok har en hovedtese, men den mangler at præcisere og kvalificere sin problemstilling: Hvad forstås der egentlig med kontinuitet? Hvorfor er dette spørgsmål vigtigt? Dernæst mangler afhandlingen en redegørelse for den anvendte metode og dens implikationer. Hvilken metode er valgt og hvorfor? Hvilke farer ligger der i den biografiske genre? Her tænker jeg ikke mindst på det, som Bourdieu kalder den

---

1. Dette desideratum er kortfattet skildret i Jes Fabricius Møller: *Hal Koch*, København 2009, s. 305-8

2. Møller 2009, s. 280.

biografiske illusion, altså den litterære konvention, at der er sammenhæng i et menneskeliv.<sup>3</sup>

Hvordan viser man egentlig, at der er kontinuitet? Her gør induktionsproblemet sig gældende. Hvor mange sorte svaner skal man finde, før man kan sige, at alle svaner er sorte? Hvor mange ligheder skal man finde, før man kan sige, at et forfatterskab i virkeligheden udtrykker det samme? Vigtigst i denne forbindelse er nok den valgte kronologiske afgrænsning. Ud fra en principiel betragtning vil enhver biografisk undersøgelse kunne resultere i et billede af kontinuitet, så længe det valgte livsafsnit er tilstrækkelig kort. Disse 13 år udgør kun en tredjedel af Hal Kochs voksne liv.

Afhandlingen skriver sig ind i en stærk tradition i dansk historieskrivning for at understrege kontinuitet og konsensus. For besættelsetidens vedkommende blev denne tradition befæstet i historieviden-skaben af Jørgen Hæstrup. Den blev udfordret af de følgende generationer, men interessant nok kan man identificere en genopvækkelse af konsensuslinjen ikke mindst i skikkelse af Bo Lidegaards arbejder. Netop Lidegaard strækker denne kontinuitetsbetragtning videre til at dække Danmarks politiske, sociale og kulturelle udvikling fra det 19. århundrede til og med i dag.

Han ekspliciterer dermed en fortolkning af Danmarks historie, som i de fleste udlægninger forbliver en udtalt præmis. Ove Korsgaard har givet den betegnelsen "den socialgrundtvigske tradition" i dansk historieskrivning.<sup>4</sup>

Denne kontinuitetstradition hæfter sig ved sammenhængen mellem det nationale, det grundtvigske, andelsbevægelsen, arbejderbevægelsen, demokratiet og velfærdsstaten, således at efterkrigstidens demokratiske velfærdssamfund ses som en naturlig forlængelse af både andelsbevægelse og arbejderbevægelse. Hos Lidegaard ser man ligefrem Grundtvig ukritisk fremstillet som ophavsmand til velfærdsstaten.<sup>5</sup>

3. Se herom Jes Fabricius Møller: "Biografien som moderne genre", *Historisk Tidsskrift* 109, 2, 2009, s. 504-512.

4. Ove Korsgaard: *Kampen om lyset*, København 1997, s. 386. Kim Arne Pedersen giver en længere præsentation af repræsentanterne for denne brede kontinuitetstradition i "Grundtvig, det sociale spørgsmål og velfærdssamfundet i *I himlen således også på jorden*, red. Nils Gunder Hansen m. fl., Odense 2010, s. 71-99. Socialdemokrater som Borgbjerg og Frisch begyndte allerede i 1930'erne at sløre forskellene mellem grundtvigianismen og socialdemokratismen til fordel for en konsensus- og kontinuitetsfortolkning. Jf. afhandlingen s. 342.

5. Bo Lidegaard: *En fortælling om Danmark i det 20. århundrede*, København 2011, s. 34. I en større sammenhæng handler dette også om spørgsmålet om forholdet mellem den kristne tradition og velfærdsstaten, hvor blandt andre Uffe Østergaard og Tim Knudsen står for en konsensuslinje.

Omdrejningspunktet i denne udlægning af historien er naturligvis besættelsestiden, og en af de afgørende nøglepersoner var Hal Koch. Han har fået en meget fremtrædende position i konsensustraditionen, fordi han er blevet set som den figur, i hvem ideerne fra Grundtvig og højskolebevægelsen, Socialdemokratiet og Det radikale Venstre samledes og dannede grundlaget for efterkrigstidens samfundsforståelse. Med Lidegaards ord: "Hal Kochs demokratiske vision kom til at præge det danske demokrati i sidste halvdel af det tyvende århundrede"<sup>6</sup> eller med Korsgaards: "Hal Koch blev den, der under krigen i særlig grad bidrog til udformningen af 'et nationalt kompromis' mellem Socialdemokratiets, grundtvigianernes og de kulturradikales opfattelse af stat, nation, folk og demokrati. Dette kompromis skabte det ideologiske grundlag for efterkrigstidens opbygning af velfærdsstaten efter både socialistiske og liberale principper."<sup>7</sup>

Denne forståelse af Hal Koch som den viadukt, hvorigennem mellemkrigstidens forståelse af folkelighed, danskhed og folkestyre blev kanaliseret nogenlunde helskindet ind i efterkrigstidens opbyggelse af en demokratisk velfærdsstat, bygger implicit eller eksplicit på den antagelse, at Hal Koch selv repræsenterede kontinuiteten. Han var ganske vist selv som så mange andre i sit virke præget af krigens turbulens, men det er den grundlæggende antagelse i denne konsensusforståelse, at Hal Koch i virkeligheden hele tiden havde ment det samme og at der som minimum går en lige linje fra forelæsningerne om Grundtvig i 1940 til den lille bog om demokratiet i 1945.<sup>8</sup>

Derfor er det spørgsmål, som behandles i den afhandling, der diskuteres i dag, vigtigt, for det udgør et hængsel, hvorpå en central forståelse af Danmarks historie i det 20. århundrede hænger, ikke mindst udviklingen i 1940.

Det står ganske klart, at Hal Kochs stilling i samfundet ændrede sig betydeligt i løbet af efteråret 1940. Han gik fra at være en ikke helt ukendt professor i kirkehistorie til at blive en central skikkelse i offentligheden, samtidig med at han fik en betydningsfuld tillidspost med tæt tilknytning til det politiske liv. At det er et brud, er der ingen, der er uenig i.

6. Lidegaard, s. 246.

7. Ove Korsgaard: *Kampen om folket*, København 2004, s. 467. Se også Henning Fønsmark: *Historien om den danske utopi*, København 1991, s. 39, 54, 87, 91 m.fl.

8. Denne kontinuitetstanke begynder hos Hal Koch selv, f. eks. "Hvorledes man..." *Berlingske Aftenavis* 3. jan. 1959, jf. afhandlingens note 975, s. 489. Se også Lorenz Rørup: "Hal Koch og det nationale" i *Demokrati*, red. Søren Bald m.fl. Krogerup 1996, s. 242.

Spørgsmålet er imidlertid, hvad der skete med Hal Kochs forståelse af tingene, hans idéer eller hans livsanskuelse for nu at tale grundtvigsk. Normalt er hans tanker om politik og demokrati blevet beskrevet som om de voksede ud af hans optagethed af Grundtvig.<sup>9</sup> Især fremhæves Hal Kochs ord om de såkaldte genrejsere fra september 1940 som en forudsætning for hans demokratiske engagement i DU.<sup>10</sup> Det er denne kontinuitetsforståelse, der ligger til grund også for denne afhandling.

Imidlertid udfordres denne tolkning af de beretninger, der foreligger om et møde den 20. november mellem centrale tillidsfolk i DU og Hal Koch, som behandles udførligt i nærværende afhandling s. 480ff. Ved mødet præsenterede Hal Koch sit program som formand med en erklæring om, at arbejdet i DU skulle handle om politik. Ifølge de forhåndenværende beretninger blev erklæringen fulgt af pinlig tavshed. Præses har helt ret i den iagttagelse, at beretningerne om begivenheden er sene og kan være præget af efterrationalisering, så selve modsætningsforholdet er blevet trukket skarpere op end det måske var i virkeligheden. Det er givetvis også rigtigt som præses anfører, at Hal Koch må have sonderet noget mere end han selv har givet udtryk for, inden han sagde ja til formandsposten, så han vidste hvad han gik ind til. Hvorom alting er, er alle, herunder præses (afhandlingen s. 482) enige om, at Hal Koch i november-december præsenterede et program, der lå et stykke fra DU's oprindelige nationale arbejdsgrundlag, og spørgsmålet er naturligvis, hvorfor tillidsmændene i DU kunne være kommet på den idé at sige god for en formand, som tydeligvis var i uoverensstemmelse med samvirkets idégrundlag? Det var jo som bekendt oprindeligt udpræget nationalt:

Dansk Ungdomssamvirkens Formaal er at yde Bistand til danske Ungdomsforeningers Arbejde paa et nationalt og kulturelt Grundlag for derigennem at fremme Ungdommens Vilje til Danskhed og Ansvarsbevidsthed overfor Fædrelandet, at styrke Samhørigheden indenfor den opvoksende Slægt og skabe Respekt for Danmarks Historie og Fortid og Tillid til Danmarks Fremtid.<sup>11</sup>

Svaret er, at de var i god tro. De troede, at de havde fået fat i en mand, der ville være tro mod deres nationale program, fordi det var, hvad han

9. Se f. eks. Tine Damsholt: "Det drejer sig om sindelaget" i *Demokrati* 1996, s. 242.

10. F.eks. i Henrik Nissens forord til brevvexlingen med Løgstrup udgivet i 1992, genoptrykt i *Venskab og strid*, Aarhus 2010, se især s. 9.

11. Citeret efter Nissen og Poulsen, s. 46.

havde givet udtryk for i sine forelæsninger om Grundtvig, der rummede en udpræget national patos.<sup>12</sup>

Præses har en anden forklaring, nemlig at tillidsfolkene i DU havde *misforstået* Hal Koch. Hans forelæsninger “blev af mange givetvis oplevet som hjemmehørende i den bølge af folkelig oprustning til modstand, som med alsangen skyllede over landet. Samtidig var det klart for folk, der kunne læse mellem linjerne, at Koch ikke bakkede op om genrejserne – tværtimod. I stedet talte han ... om en “Virkelighed” som var “Danmark”.” (s. 480, sml. S. 483)

Dertil må man sige, at præses her tilsyneladende forveksler alsangerne med genrejserne. For de samtidig var der ikke så meget at misforstå, når Hal Koch talte om “Danmark” og “danskhed”. Hvis man tager foredraget i den kristelige akademiske forening 12. september 1940 som eksempel, er det endnu mere klart:

Men da er der Grund for os til endnu engang at betænke vor Danskhed. Mister vi den, mister vi ikke blot vort menneskelige Liv, men vort kristne Menneskeliv. At Gud kan vende ogsaa dette til Frelse, er en anden sag. At der kan komme den Tid, hvor han gør det for at tugte og straffe os, er sikkert nok, thi det er bedre at gaa halt eller eenøjet ind i Guds Rige, end at hele Legemet skal gaa til Helvede. Men det er ikke dertil, han kaldte os. Og Ansaret hviler over os. Men derfor maa vi ogsaa kæmpe uforsonligt mod dem, der vil tilintetgøre eller berøve os Land og Sprog. Ikke blot fordi vi som Træet er bundet til Roden, men ogsaa fordi det er dansk Sprog og Sind, som bærer den Bekendelse, Forkyndelse og Lovsang frem for Gud, som er vort Svar paa hans Tale om Naaden og Sandheden i Kristus. Det betyder ikke, at der eksisterer en særlig dansk Kristendom, men det betyder det ganske simple, at det er som danske Mænd og Kvinder, vi er kaldet til at leve vort Liv af Guds Naade.<sup>13</sup>

12. Denne pointe er første gang fremført i J.F. Møller: “Hal Koch og Grundtvig”, *Historisk Tidsskrift* bd. 104, 2004/2, s. 391-404. Jf. afhandlingens note 975, s. 489: “Fabrius Møller er således uden forståelse for den kontinuitet mellem Grundtvig-forelæserne og talen på mødet den 20. november, som Koch også selv hævder i de to beretninger til Nissen og Poulsen,” Idet jeg med præses’ ord finder det “frugtbart at trods hans egen fortælling” (s. 439) er det vel mere rimeligt at sige, at jeg ikke køber Hal Kochs efterrationalisering. Bortset fra det omtales den første grundtvigforelæsning på afhandlingens s. 598 som “farvet af den nationale vækkelsesbølge”.

13. HK: *Lidt af hvert*, 1940, s. 19-20.

Denne passage er et særlig prægnant eksempel på påvirkningen fra en grundtvigsk forståelse af sammenhængen mellem nationalitet og kristendom, og på selve den nationale patos, som var karakteristisk for Hal Kochs sprogtoner i de første seks måneder efter den 9. april 1940.<sup>14</sup> Det var derfor heller ikke tilfældigt, at det var to tidehvervsteologer, Vilhelm Krarup og K.E. Løgstrup, der reagerede skarpest mod denne patos, fordi de i den så lighedstræk med den religiøse sentimentalitet i det kristelige studenterforbund, som de selv havde taget afstand fra. (jf. afhandlingen s. 490).

Hal Koch talte inden for den grundtvigske, nationale dagsorden. Det var en tradition, der havde folkestyret som en vigtig del af sit arvegods, men uden at gøre samme væsen af demokratiet som f.eks. socialdemokraterne gjorde. Demokratiet står slet ikke centralt i Hal Kochs forelæsninger. Temaet er danskhed og kristendom og hvordan de to hænger sammen. Det gav han udtryk for i et interview i *Nationaltidende* i august måned:

Maaske vil en og anden endnu bestride Rigtigheden af saadan at blande det nationale, det folkelige og det kirkelige samme. Men det er ikke noget, vi blander sammen. Det *er* blandet sammen: "Folkeaaand" er en Realitet, og hvis man spørger, hvordan den giver sig til Kende, saa er Svaret: I Sproget ... Det Internationale bliver altid uvirkeligt: det maa først langsom opsuges og omdannes i Overensstemmelse med Folkeaaanden. [...] Kirken er blevet det danske Folks Skæbne aandelig talt og Danskheden Kirkens Tone. *Kirken er blevet dansk og Folket kristent.*<sup>15</sup>

Selvfølgelig var han med sin skoling i dialektisk teologi klar over, at man ikke måtte blande immanens og transcendens, men ikke desto mindre konkluderede han, at netop denne skelnen understregede det nationale ansvar, at "det er dette liv, ikke et Liv i Himlen, han har sat os til at leve, og det er der, vort Ansvar ligger. Og det Ansvar hedder i Dag Danmark."<sup>16</sup>

14. Folk, der kender HK fra efterkrigstiden understreger, at patos lå ham meget fjernt. Lorenz Rerup, "Hal Koch og det nationale", *Demokrati*, red. Søren Bald m. fl., Krogerup 1996, s. 242.

15. *Nationaltidende* 20. aug. 1940. Se også interview med HK i *Berlingske Tidende* 1. sep. 1940.

16. Hal Koch: *Lidt af hvert*, København 1940, s. 19. Der er jo ikke tale om nogen absolut modsætning, men hvis den ret interessante idé om Hal Koch som tidehvervsgrundtvigianer, (Afhandlingen s. 469, note 932, se også diskussion af Grundtvig og Tidehverv

“Danmark betyder i Dag Kamp, thi den Lov forkyndes os af de store, at kun det stærke og levkraftige kan bestaa. Kampen skal I kæmpe, hvis I vil leve Livet. Thi Livet det er for os Danskhed, og Kristenlivet er et dansk Kristenliv.”<sup>17</sup>

Denne nationalgrundtvigske patos, som Hal Koch betjente sig af i 1940, er en af grundene til, at det har været vanskeligt at formidle et retvisende billede af Hal Koch. Hans beundrere på centrum-venstre-fløjen har det ikke godt med, at han en overgang lignede det, som de afskyr allermest, og den nationalkonservative højrefløj har det meget dårligt med, at et af deres yndlingsshadeobjekter en overgang talte og argumenterede fuldstændig som de selv gør.

Det er vanskeligt i dag at tage ordet “nationalist” i sin mund uden at virke fordømmende. Jeg bruger det i denne sammenhæng deskriptivt ud fra Gellners klassiske sociologiske definition, altså at en nationalist, der arbejder for, at der skal være sammenfald mellem statens og nationens grænser. Eftersom tyskerne i 1940 havde krænket den danske nationalstats suverænitet, blev det nationale spørgsmål naturligvis meget aktuelt. Det var vel antagelig kun DKP, der ikke var nationalister i en eller anden forstand på denne tid, og de blev som bekendt instrueret af Moskva til at lade som om de var nationalister.

Forskellige former for nationalisme adskiller sig blandt andet ved de midler, der tænkes bragt i anvendelse for at nå nationalismens mål. Stauning-Munch-regeringen var meget utilbøjelig til at anvende militære midler. Socialdemokraterne havde desuden siden begyndelsen af 1930erne taget demokratiet til sig som en del af deres politiske program, men i en stadig tydeligere national ramme.<sup>18</sup> I sine Grundtvigforelæsninger talte Hal Koch for en meget åndelig bestemmelse af det nationale, som var i pagt med samtidens alsangsbevægelse. Men i private breve gav han klart udtryk for, at man skulle have kæmpet den 9. april, altså at han var villig til at ofre blod for dansk national selvstændighed.

s. 343) skal forfølges, kræver det en inddragelse af Mikkel Crone Nielsens studier af den tidlige Kaj Thaning (f. eks. “‘At tale med de døde ...’: om sækularisering og hermeneutik i Thanings forfatterskab” *Grundtvigstudier*, 2002).

17. Hal Koch: *Lidt af hvert*, s. 21. Afh. s. 493 konkluderer, at der er “en afgørende forskel mellem Kochs tale om virkelighed og nationalbegejstring”. I september 1940 var virkeligheden det samme som Danmark for HK.

18. Amalgameringen af socialdemokratismen og en form for grundtvigsk folkelighedsforståelse i 1930erne er eksemplificeret i forordet til Hartvig Frisch: *Pest over Europa*, 1933, se også Jes Fabricius Møller: *Grundtvigianisme i det 20. århundrede*, København 2005, s. 90-94

At Hal Koch ytrede sig imod de såkaldte genrejsere, understreges som sagt altid i konsensustraditionen, fordi det ses som udtryk for et grundfæstet demokratisk sindelag. Der er da heller intet, der tyder på, at Hal Koch abonnerede på antiparlamentariske synspunkter, men det udtømmer jo ikke hans politiske anskuelser.

Det hedder i afhandlingen, at Hal Koch i "skarpe og utvetydige vendinger" både privat og offentligt havde kritiseret "vilkårene i Italien og Tyskland" (s. 472) og at hans grundlæggende antagelser fra december 1940<sup>19</sup> er "i bemærkelsesværdig overensstemmelse med Hal Kochs foredrag i efteråret 1940 og med hans henvendelse til offentligheden via dagspressen i 1930'erne" (s. 484). Det egentlige belæg for det er enkelte passager i private breve og især to artikler fra 1934, der ganske rigtigt udtrykker en klar kritik af Nazityskland. Hvad var grundlaget for denne kritik?

Det første man skal lægge mærke til er, at Hal Koch i løbet af 1930'erne stort set kun udtrykte sig gennem den konservative presse. Det svarede fint til hans baggrund i provstehjemmet på Frederiksberg.<sup>20</sup> Dernæst skal man bemærke, at han i 1934 var gymnasielærer og at hans hovedanliggende ikke var politisk, men pædagogisk. Han udtalte sig først og fremmest om dannelsens vilkår.

En tredje artikel fra 1934, som ikke analyseres i afhandlingen<sup>21</sup>, handler ikke om Nazityskland, men den kan tjene som nøgle til forståelse af Hal Kochs kritik af nazisterne. Den handler om ungdommens dannelse, og den er tydeligvis rettet imod et egalitært, socialdemokratisk dannelsesideal sådan som det f.eks. kom til udtryk i indledning til Hartvig Frischs *Europas Kulturhistorie*, der rummer den berømte formulering, at kultur er vaner, underforstået at kultur er allemandseje:

Ikke for intet har man betegnet Sokrates og hans Gerning som det afgørende Problem i vor Kulturs indre Historie. Dette gælder ikke

19. Opført i et memorandum til nationalbankdirektør Bramsnæs, se afhandlingen s. 488. De ses også udtrykt i en kronik i *Socialdemokraten* 27. dec. 1940, som ikke behandles i afhandlingen.

20. Hans Koch var ikke socialist, som det hedder i billedteksten s. 250. Han var social-konservativ med en forståelse for Socialdemokratiets ærinde. Jf. afhandlingens note 884, der beskriver HK's "baggrund i en udpræget bykultur".

21. Afhandlingen s. 17 anføres, at Balling senest har tilført HK's arkiv nyt stof. Men faktisk afleverede jeg flere avisartikler til Rigsarkivet i 2008, som sognepræst Henning Nielsen venligt havde sendt mig. Dertil hører dog ikke denne fra feb. 1934, som lå i HK's avisudklippssamling i forvejen, og så meget desto mærkeligere er det, at TR ikke gør brug af den.

mindst nu, da hele vort Aandsliv trues af en gennemgribende Amerikanisering: Individet drages ind i et stort, glimrende virkende Maskineri, hvis eneste Ideal synes at være den højeste Grad af "efficiency"<sup>22</sup>

I kritikken af amerikaniseringen ser man et ret interessant lighedstræk med Arne Sørensens samtidige modernitetskritik.<sup>23</sup>

Netop nu forekommer det mig at være et vitalt Spørgsmaal at den højere Skole bliver en virkelige Opdragelse i den omtalte Forstand, og hvis den skal blive det, maa den atter søge Tilknytning til Hellas. En saadan Skole vilde ikke se det som sit Formaal at demokratisere Dannelsen, saa den blev Almeneje, men tværtimod at danne de særlig egnede at forme det højere Menneske. Denne Tankegang er – i hvert Fald tilsyneladende – ganske aristokratisk; alene af den Grund er den vel uantagelig i vore Tider; men al Kultur er nu engang aristokratisk, hvis ikke begrebet Kultur skal reduceres til at være Summen af Folkets almene Livsytringer, hvis det skal bevare sin Karakter af normativt Begreb. Adel maa der til ...<sup>24</sup>

Hal Kochs dannelsesideal i 1934 var med andre ord elitært og ikke anti-demokratisk, men kan heller ikke kaldes demokratisk på den måde, han siden kom til at forstå demokratiet. Det var klassisk, konservativt med et betydeligt strejf af modernitetskritik. I dette lys skal hans kritik af nazismen ses:

... den Bevægelse, som i Øjeblikket behersker vort sydlige Naboland i første Række maa forstaas og vurderes som en helt ny Folkeopdragelse bygget paa en politisk Livsanskuelse. Man har forstaaet, hvad den liberale Stat ikke forstaar, at Opdragelse og Stat hører sammen. Den, der for Alvor vil opdrage, d.v.s. forme og danne Ungdommen, maa vide, i hvilket Billede han vil forme den, hvilken Mennesketype han vil frembringe, det er dette, der mangler den moderne Pædagogik, hvis store Ideal er Friheden.

22. Berl. Aften 10. feb. 1934.

23. Sammenlign med billedtekst på afhandlingens s. 463, hvor det hedder, at AS og HK havde en diametralt forskellige opfattelser af tingene.

24. Berl. Aften, 10. feb. 1934, hvor det videre hedder: "Adelens Idé: at der er nogle, som gaar foran, som fører, og som derfor ogsaa er under Forpligtelsen, vil altid bevare sin Gylldighed."

Den liberale stat havde ikke forstået, at stat og opdragelse hører sammen, mente Hal Koch. Det, der var galt med nazisterne, var altså ikke, at de lod staten om ungdommens opdragelse, men det indhold, de lagde i opdragelsen. Nazisterne forlod det dannelsesideal, som Hal Koch selv havde lært at kende i Tübingen, og erstattet det med et nyt: "Med ganske faa Ord kan det siges, hvad Nazismen aandeligt betyder: den har erstattet Dannelsesstypen med Soldatertypen."<sup>25</sup> Men, bør man tilføje, ikke en klassisk preussisk soldatertype – den adelige – men en politisk soldat, "som helt og holdent er bundet til Staten og ikke til noget andet"<sup>26</sup>. Dannelsen var for Hal Koch i fuld overensstemmelse med det madvigske og humboldtske ideal, han var opfostret med på Frue Plads med andre ord en samfundsopgave, men formålet var at danne til frihed fra staten, til selvstændighed.

Hvis man skal søge efter kontinuitet i Hal Kochs synspunkter går den i teksterne fra 1934 først og fremmest bagud.<sup>27</sup> Men der er også en interessant parallel mellem dette syn på den nazistiske stat og hans syn på den sovjetiske i 1945. I forbindelse med demokratidebatten i 1945 understregede Hal Koch ungdommens opdragelse som essentiel for en demokratisk udvikling og fremhævede Rusland som et eksempel til efterfølgelse, fordi de tog opgaven så alvorligt.<sup>28</sup> Hvad russerne lagde af *indhold* i denne opdragelse, var naturligvis et andet spørgsmål.

På dette tidspunkt – altså i 1945 – havde Hal Koch knyttet sig så stærkt til Socialdemokratiet, at hans samfundssyn var et ganske andet end det havde været blot ti år tidligere. Til det socialdemokratiske arvegods hørte en markant anti-kommunisme, der blev væsentlig mere udtalt hos Hal Koch i de følgende år. I mellemtiden havde han været meget stærkt præget af, hvad man i forlængelse af det førnævnte næsten kan kalde en grundtvigsk vækkelse med et tilhørende dannelsesideal, som hverken var elitært, borgerligt og klassisk på den ene side eller socialdemokratisk på den anden. Man kan godt forstå denne grundtvigske fase som en gangbro mellem de to synspunkter, men det vil stadig kræve en indrømmelse af, at der faktisk er tale om to forskellige ting.<sup>29</sup>

25. Berl. Aften, 18. juni 1934.

26. Berl. Aften, 18. juni 1934.

27. Det aristokratiske peger dog også fremad, idet han som type selv var aristokratisk og som universitetslærer fastholdt, at universitetet var elitært, og Krogerup var ikke tænkt som en traditionel folkehøjskole, men som en lederskole. Tak til Niels Thomsen for den påpejning.

28. Hvilket i øvrigt også gjaldt det fascistiske Italien, jf. afhandlingens s. 552.

29. Når HK i 1943 erklærede, at han ikke forstod Grundtvig "fuldt ud", afh. s. 391, er der

Bevægelsen væk fra Grundtvig, som blev indledt i det sene efterår 1940, blev ekspliciteret i den artikel i Krogerup elevforenings årsskrift i 1950, hvori han gjorde op med den grundtvigske højskoletradition: "I løbet af de år jeg har haft med højskole at gøre, er jeg i stadig højere grad blevet usikker overfor den menneskeopfattelse, som lå bag den grundtvigske højskoles forkyndelse."<sup>30</sup>

Præses mener ikke, at Hal Koch gjorde op med eller tog afstand fra Grundtvig.<sup>31</sup> Hal Koch blev aldrig færdig med Grundtvig, kan man sige, og selve opgøret med Grundtvig i denne artikel om Døden og Næsten indebar, som Henning Høirup viste, at Hal Koch med vilje misforstod Grundtvig og endda måtte gå imod sine egne tidligere tolkninger.<sup>32</sup> "Døden og Næsten" skal da også først og fremmest forstås i en højskolepolitisk kontekst.<sup>33</sup>

Det lykkes ikke præses at overbevise om, at Hal Koch i virkeligheden hele tiden mente det samme, at der er en "bemærkelsesværdig overensstemmelse" mellem, hvad han skrev og sagde før under og efter krigen.<sup>34</sup>

Disse brud eller vendinger i Hal Kochs liv betyder naturligvis ikke, at der var et fravær af kontinuitet. Præses har ret i, at teologien går som en rød tråd gennem Hal Kochs liv, og hvis man ser bort fra hans mest grundtvigske tid, var han ganske rigtigt "afgørende bestemt af Karl Barth og den tidlige dialektiske teologi". Det var Hal Koch meget om, at evangeliet ikke kunne opfattes som en disponibel sandhed.<sup>35</sup> Hal Koch brugte gerne vendingen at være henvist til virkeligheden eller livet. Det vil sige, at man som kristent menneske har en forpligtelse over for den sammenhæng, man er sat i, men at denne forpligtelse ikke forud er givet en retning eller en ideologisk prægning. Der findes ingen kristen etik. Der gives ingen absolutter i politik, som Hal Koch skrev til Løgstrup.<sup>36</sup> I sit samfundsengagement er mennesket relativt bestemt.

---

ikke tale om et hermeneutisk problem, som TR skriver. Intet tyder på, at HK nærrede mistillid til sine egne evner for erkendelse.

30. Møller 2009, s. 254.

31. Afhandlingen s. 436.

32. Møller 2009, s. 271, note 19. Denne pointe i min bog læser TR hen over og fremfører den derefter som sin egen, afh. s. 436.

33. Møller 2009, s. 270.

34. Afhandlingen s. 484.

35. Vendingen er lånt fra Jakob Balling: "Hal Koch som dansk historiker under besættelsen" i sammes *Historisk kristendom*, Frederiksberg 2003, s. 293-304

36. 14. dec. 1941, *Venskab og strid*, s. 95. Se min anmeldelse i *Højskolebladet*, juni 2010: "Man kan også tage denne forskel i deres måde at tænke på som et udtryk for den vej, de hver især tog inden for teologien. Hal Koch havde som historiker sans for det relative, mens Løgstrup som dogmatiker var vant til at tænke i absolutter."

Dermed bliver samfundsengagementet sat fri af teologien. Det var netop, hvad der skete for Hal Koch. Han var en sekulariseret kristen. Han følte sig ikke underlagt et guddommeligt kald i sit politiske virke, som hans rejsesekretær, Vilhelm Nielsen, bemærkede.<sup>37</sup> Han kunne dermed forene en relativt stabil teologisk ballast med en vekslende politisk kurs. Der var med andre ord kontinuitet og diskontinuitet på én gang.

Undersøgelsen sluttes i 1945, og det er som nævnt et besynderligt snit at lægge, for efter krigen udfoldedes hos Hal Koch og hans to århusianske kollegaer P.G. Lindhardt og K.E. Løgstrup denne såkaldte sekulariseringsteologi som tema: hvordan kan man forene et moderne menneskeliv med det at være kristen? Det var et af de store spørgsmål i 1950'erne, og mange følte sig tvunget til at vælge side i det, der blev opfattet som en grundlæggende konflikt mellem humanisme og kristendom.<sup>38</sup> Personligt favnede han begge dele i en dialektisk forbindelse. Meget sigende var han efter krigen på tale både som Københavns biskop og som redaktør på Politiken. Han var i øjenhøjde med både det missionsk dominerede stift og Det radikale Venstres kultur. Med Hal Kochs egne ord: "Humanisme og kristendom – spændingen består. Mennesker er vi, og det var som vort medmenneske, at Gud åbenbarede sig."<sup>39</sup>

37. Møller 2009, s. 286

38. I et bidrag til et kommende bind på Syddansk Universitetsforlag under redaktion af Nils Gunder Hansen om 1950'ernes kulturdebat uddyber jeg dette synspunkt.

39. HK: *Kristendommens oprindelse*, s. 124.